

Rudolf Steiner

A HARAG MISSZIÓJA

(GA 58, *Metamorphosen des Seelenlebens – Pfade der Seelenerlebnisse*, I., előadás Berlinben, 1909. nov. 5.; zsebkönyv-kiadás: Tb 603)

Ha a lelki életet abból a szempontból vizsgáljuk, amelyből itt vizsgálunk kell, önkéntelenül Herakleitos szavaira kell gondolnunk: „*A lélek határait fel nem mérheted, ha a világ összes útját végigfutod is, annyira mindent átfogó a lélek*”.

A lelki életről most nem abban az értelemben szeretnék beszélni, ahogyan manapság a szokásos lélektan beszél róla, hanem úgy, ahogy a szellemtudomány foglalkozik vele. A szellemtudomány azon az alapon áll – és szilárdan áll ezen az alapon -, hogy külső érzékszerveinknek, és az ezekhez kötődő értelmünknek megnyilvánuló minden dolog forrása és ősoka egy valódi, reális szellemi lét, és hogy az ember képes ezt a szellemi létet megismerni. A szellemtudomány nem azt mondja, hogy a megismerésnek itt-és-itt vannak a határai, hanem megmondja, hogyan kell magunkat átalakítani úgy, hogy ebbe a szellemi világba behatolhassunk, és onnan mind átfogóbb élményeket hozzunk magunkkal. A szellemtudomány ismételten rámutat, milyen nagy esemény az ember életében, mikor valaki szellemi kutatóvá válik, aki úgy lát bele a szellemi világokba, mint a fizikus mikroszkópjával a fizikai világokba. A szellemi világra kitűnően illenek Goethe szavai, aki így jellemezte a természetet (szabad fordításban):

A természet nem engedi
napvilágnál fátylát fellibbenteni.
Mit szellemednek el nem árul,
Srófokkal, emelőkkal
előtted fel sohasem tárul.

Ilyen lencséből vagy egyéb alkatrészekből álló eszköze természetesen nincs a szellemkutatónak. Saját lelkét kell ilyen eszközzé alakítania, akkor éli át magasabb fokon azt a hatalmas pillanatot, a lélek felébredésének pillanatát, mikor úgy lát bele a szellemi világba, mint ahogy a megoperált vak látja meg a világot, melyet eddig nem tudott észlelni. Azt is több ízben hangsúlyoztam, hogy ma már nem szükséges mindenkinek szellemkutatóvá válnia ahhoz, hogy felismerje annak igazságát, amit a szellemi látó az emberekkel közölni akar. Annak elismeréséhez, amit a szellemi kutató közöl, elegendő az elfogulatlan igazságérzék, és a mindennapi logika. A kutatáshoz a szellemi látó nyitott szeme szükséges, az általa közölték elismeréséhez azonban csak egészséges igazságérzékre, a dolgok elfogulatlan, előítéletektől mentes átérzésére, és természetes értelemre van szükség. A szellemkutatás értelmében fogjuk fel tehát mindazt, amit a továbbiakban lélektanról, lelki megfigyelésről mondunk, mikor a következő előadásokban néhány, az embert érdeklő lelki tulajdonságról beszélünk.

Mint ahogy a hidrogén, oxigén, és más vegyi anyagok terén csak az kutathat, aki ehhez a képességeit kifejlesztette, úgy a lélek életébe is csak az láthat bele, akinek megnyitottak a szellemi szemei. A lélek kutatásához úgyszólván képesnek kell lenni a lelki szubsztancia megfigyelésére. Annak érdekében, hogy a lelket természetesen ne tekintsük valami ködös, homályos, bizonytalan dolognak, amiben érzések, gondolatok, akarati impulzusok

nyüzsögnek, ezért ma vázlatosan felidézem, amit e tárgyról előző előadásaimban már elmondtam.

Az ember, ahogyan *mi* tekintjük, sokkal komplikáltabb lénynek mutatkozik, mint amilyennek a külső tudomány tartja. Amit a külső tudomány a megfigyelései alapján az emberről megismert, az a szellemtudomány számára csak kisebbik része az emberi lénynek: a *külső, fizikai test*, mely tulajdonképpen közös minden ásványisággal, ami környezetünkben megtalálható. Ugyanazok a törvények uralkodnak, ugyanazok az erők hatnak benne, mint a külső, ásványi-fizikai világban. Ezen túlmenően, a szellemtudomány nemcsak logikai következtetés útján, hanem megfigyelés útján is felismeri az emberi lénynek egy második tagját, melyet *éterttestnek*, vagy *élettestnek* nevez. Ma csak vázlatosan mutathatunk rá az emberi lény ilyen tagozódására, mert feladatunk ma egészen más, csupán erre a felosztásra fog épülni. Az ember étertteste közös mindazokkal a lényekkel, amelyek *élnék*.

Említettem, hogy aki szellemkutatóvá lett, aki alkalmassá tette lelkét a szellemi világokba való betekintésre, közvetlen megfigyelés alapján ismeri az éterttestet. De az elfogulatlan igazságérzet is elfogadhatja ennek az éter- vagy élettestnek a létezését, ha nem zavarják meg a mai előítéletek. Mert vegyük csak a fizikai testet: mondtuk, hogy ugyanaz a fizikai és kémiai törvényszerűség uralkodik benne, mint a fizikai-ásványi világban. Mikor mutatkoznak meg ezek a fizikai törvényszerűségek? Amikor az ember meghal, tehát amikor élettelenné válik. Amikor az ember átmegy a halál kapuján, akkor láthatjuk, melyek a fizikai testbe beleépített törvények: azok, amelyek feloszlatják a testet, és amelyek egészen más módon uralkodnak a testen, mint ahogy a születés és a halál között tették. Ezek a törvények állandóan benne vannak a fizikai testben, de a születés és halál között a fizikai testben egy harcra küzd a fizikai test feloszlása ellen, s ez a harc az éterttest, vagy élettest.

Megkülönböztetjük ezen felül lényünknek egy harmadik tagját: ez a hordozója élvezeteinknek, fájdalmainknak, örömeinknek, bánatainknak, ösztöneinknek, vágyainknak, szenvedélyeinknek, tehát mindannak, amit már lelkiségnek nevezünk; de csak a hordozója, nem maga a lelkiség. Ez a lénytagunk közös mindama lényekkel, melyek a tudatosság bizonyos fokán állnak, vagyis az állatokkal. Az emberi lénynek ezt a harmadik tagját *asztrálestnek*, vagy tudati testnek nevezzük. Ezzel kimerítettük az ember testiségét. Ezek tehát: 1. fizikai test, 2. éterttest, vagy élettest, 3. asztrálest, vagy tudati test. Ezen a három lénytagon belül megtaláljuk azt is, ami az embert a teremtés koronájává teszi, s ami nem közös a természet egyik országával sem. Gyakran rámutattam már arra, hogy nyelvünknek van egyetlen egy kis szava, amely egyenesen elvezet az embernek ehhez a belső részéhez, amely által az ember a teremtés koronája lett. A virágcsokrot mindenki virágcsokornak nevezheti, az órát órának, a széket széknak, a lángot lángnak. Egyet azonban sose hallhatunk kívülről, ha miránk vonatkozik, ilyenkor csak a mi bensőnkben csendülhet fel. Ez pedig az, amit az „én” szóval jelölünk. Gondolják csak meg, hogy az „én” szócska elhangozhat-e más szájából, ha az Önök lényét akarja megjelölni?

Ha Önök az „én” szóval saját lényüket akarják jelölni, akkor az „én” szónak az *Önök szájából* kell elhangzania és legbensőbb lényüket kell kifejeznie. A régi, nagy vallások és világszemléletek e szóval annak a „kimondhatatlannak” a nevét nevezték meg, akit kívülről nem lehet megjelölni. Az „Én” megnevezéssel az embernek azt a legbensőbb lényét jelöljük, melyet az ember isteni tagjának nevezhetünk. Ezzel nem akarjuk az embert isteni magaslatra emelni. Ahogy egy csepp tengervizet sem tekinthetünk tengernek, ha azt mondjuk, hogy szubsztanciája azonos a tengerével, éppúgy az embert sem tekinthetjük Istennek, ha azt

mondjuk, hogy ugyanaz a szubsztanciája és lényege, mint a világon átáramló, a világot hatásával átszövő Istenségnek.

Az ember ezen sajátos belső lényénél fogva alá van vetve annak a világjelenségnek, melyet egyedül a szellemtudomány vesz komolyan és tekint reálisnak, noha az emberekre manapság lenyűgözően hat, de az emberre vonatkoztatva csak a szellemtudomány veszi komolyan. Az életnek arról a tényéről van szó, amit *fejlődésnek* nevezünk. Mennyire lenyűgözi a jelenkor emberét, amikor az alacsonyabbrendű élőlényekre tekint, melyek fokozatosan fejlődtek egyre magasabb létfokra! Mennyire lenyűgözi az embert az a tudat, hogy ő maga is így fejlődött egy alacsonyabb létfokról a jelenlegi magaslatra! A szellemtudomány éppen az ember szempontjából vesz komolyan a fejlődés gondolatát. Figyelmeztet, hogy mivel az ember öntudatos lény, tevékenysége saját lényének középpontjából indul ki, bele kell állnia a fejlődés vonalába. Komolyan kell vennie a fejlődést, nem csak azért, hogy kitekintve a világba, megállapítsa: itt minden tökéletlen tökéletesebbé válik, hanem mert ő maga, mint tevékeny lény, bele van állítva a fejlődésbe, ezért kell saját magának is fejlődnie.

Nem szabad azonban megállnunk annál, ami már létrejött; tudnunk kell, hogy az embernek tovább kell fejlődnie: meg kell haladnia a fejlettségnek azt a fokát, melyet már elért, túl kell lépnie önmagán. Mindig újabb erőket kell magában kifejlesztenie és tovább kell tökéletesednie. A szellemtudomány eljut az emberrel kapcsolatban a fejlődés fogalmának megfelelő alkalmazásához, mikor megpróbál magasabb szinten képviselni egy olyan álláspontot, amit a kutatás egy másik területén nem is olyan régen már érvényesítettek. Nem is gondolnánk, hogy még a 17. század elején nemcsak a laikusok hitték, hanem tudományos körökben is vallották, hogy alacsonyabbrendű szervezetek egyszerűen a folyó iszapjában önmaguktól keletkeznek. Ez természetesen csak a pontatlan megfigyelés eredménye volt. Először Francesco Redi, a nagy természettudós állt elő a 17. században a nagy kijelentéssel, mely szerint *élőlény csakis élőlénytől származhat*. Ma már senki sem gondolja, hogy egy giliszta, vagy más alacsonyabbrendű élőlény az iszaptól keletkezhet. A giliszta kifejlődéséhez is egy gilisztacsíra szükséges. És Francesco Redi mégis alig tudta elkerülni Giordano Bruno sorsát, mert ez a kijelentése az egyház szemében eretnekké tette. Ma már nem szokásos az eretnekeket kivégezni, mint annak idején – legalábbis a föld nem minden tájékán -, de helyette más módszer vált divatossá. Manapság fantasztának, álmodozónak, ha ugyan nem még ennél is rosszabbnak tekintik azt, aki nem egyezik azoknak a nézeteivel, akik gögjükben minden világnézetek csúcspontján állóknak érzik magukat. Ez az inkvizíció mai formája a világnak ezen a táján. Ám legyen! Annak, amit a szellemtudomány magasabb szinten állít, ugyanaz lesz a sorsa, mint Redi alacsonyabb szinten tett megállapításának. Francesco Redi azt állította: „élőlény csakis élőlényből származhat”. A szellemtudomány azt állítja, hogy *lelki-szellemiség csak lelki-szellemiségből származhat*. És ennek következménye nem más, mint az, amit ma oly lenézően megmosolyognak, és az esztelen fantázia szüleményének tartanak: *a reinkarnáció törvénye*.

Ma számosan azt hiszik, ha látják, miképp bontakozik ki a testiségből a születés első pillanatától kezdve a lelki-szellemiség, ha látják, hogyan domborodnak ki a csecsemő elmosódott fiziognómiájából az egyre határozottabb arcvonások, hogy a mozdulatok miképpen válnak egyre egyénibbé, hogyan bukkannak fel egymás után a képességek – azt hiszik, hogy mindez az adott apától, anyától, nagyszülőktől, egyszóval az ősöktől származik.

Olyan pontatlan megfigyelés ez is, mint az a középkori vélemény, miszerint a giliszta és más alacsonyabbrendű élőlény az iszaptól keletkezik. Csak mert az érzékszervi észlelésen alapuló szemlélet nem tud visszatekinteni a lelki-szellemi előzményekre, ezért hiszik azt, hogy

mindez a fizikaiság sötét általajából nőtt ki. A szellemtudományban korábbi földi életekre tekintünk vissza. Ekkor helyezte le az ember mindazon képességeinek az alapját, melyek jelenlegi megtestesülésében jelentkeznek. Jelenlegi életünket pedig, a születésünk és halálunk között, egy elkövetkező földi élet új alapjának tekintjük.

Lelki-szellemiség csakis lelki-szellemiségből keletkezhet. Nincs messze az az idő, melyben ez a kijelentés éppoly magától értetődő igazság lesz, mint Francesco Redi állítása: élő csakis élőből származhat. Csakhogy míg Francesco Redi kijelentése csupán korlátozott számú ember érdeklődésére tarthatott számot, addig a szellemtudomány által képviselt tétel, miszerint lelki-szellemi csakis lelki-szellemiből keletkezhet, továbbá az, hogy *az ember nem egyszer él a földön, hanem ismételten, és minden egyes földi élete előző életek folyománya s egyúttal kiindulópontja számos elkövetkezendő földi életnek* – ez minden egyes embert érdekel. Az életbe vetett bizalom, a munkánk nyújtotta biztonság, minden rejtély megoldása, melyekkel szembekerülünk, ettől a felismeréstől függ. Az ember mindig több és több erőhöz jut ennek révén, minden lét számára, és bizodalmat, reményt ad a jövőnek. Ezért érdekel ez minden embert.

Mi az, ami úgy dolgozik, hogy belehat egyik létből a másikba? Mi az, ami kezdetét vette az előző földi életekben, és ami átszövi az összes földi életeket? Ez az emberi Én, melynek neve ránk vonatkozóan, rajtunk kívül minden más lény számára kimondhatatlan, csupán magunk jelölhetjük vele legbensőbb lényünket. Ez az Én halad életről-életre, s mialatt így áthalad a számos életen, megvalósítja a *fejlődést*.

Hogyan zajlik ez a fejlődés? A fejlődés oly módon megy végbe, hogy az emberi lény három alacsonyabb tagját áthatja és átdolgozza az Én. Vegyük szemügyre például az asztráltestet. Ez a lénytagunk a hordozója az örömmek, bánatnak, élvezetnek és fájdalomnak, az ösztönöknek, vágyaknak és szenvedélyeknek. A fejlődés alacsonyabb fokán álló ember, akinek Énje még keveset munkálkodott asztrálteste megtisztításán, az énjével rabszolgaként követi ösztöneit, vágyait és szenvedélyeit. Ha összehasonlítjuk ezt az embert egy olyannal, aki már magasabb fokon áll, s akinek Énje olyképpen dolgozott az asztráltestén, hogy átalakította az ösztöneit, vágyait és szenvedélyeit erkölcsi ideálokká, morális ítéletekké, akkor kezdeti képet alkotunk az Énnek az asztráltesten való munkálkodásáról.

Így dolgozik az Én az ember bensőjéből kifelé az ember burkain, először az asztrális burkon, a tudati burkon. Azt mondhatjuk tehát, hogy minden előttünk álló emberben megkülönböztethetjük azt, amit a földi létbe magával hozott, vagyis asztráltestének azon részét, melyen Énje még nem munkálkodott, asztráltestének azon részétől, melyet Énje már tudatosan átdolgozott. Ezt a tudatosan átdolgozott asztráltesti részt nevezzük szellem-énnek, vagy *manasz*-nak.

Az Én azonban egyre erősebbé válhat s akkor átalakítja az étertestet vagy élettestet is. Amit abból átalakított, azt élet-szellemnek, vagy *buddhi*-nak nevezzük. Ha pedig az Én egyre erősödve, erejével egészen a fizikai testig hat átalakítóan, akkor a fizikai test azon részét, mely így átalakult – bár fizikai szemmel nem látható, mert érzékfeletti – szellem-embernek, vagy *atmán*-nak nevezzük.

Így megy végbe az emberi fejlődés. Az Én átalakítja az ember külső burkait, melyeket saját közreműködése nélkül kapott.

Eddig az asztrálttest tudatos átalakításáról beszéltünk. Mielőtt azonban az Én képes lett volna tudatosan munkálkodni, már az ősrégi korban tudattalanul, vagy jobban mondva tudatalatti módon dolgozott az ember három külső tagján, éspedig először az asztrálttestén, mely az élvezetnek és fájdalomnak, öröme és bánatnak, ösztönöknek, vágyaknak és szenvedélyeknek a hordozója. Az asztrálttestnek az a része, melyet így tudat alatt átdolgozott – amit tehát ma már átdolgozott asztrálttestként hozunk magunkkal – az ember első lelki tagja: az *érzőlélek*. Így él az ember bensejében az Én, mely – mielőtt az ember a tudatosság olyan fokára jutott volna, hogy tudatosan átalakítsa ösztöneit, vágyait, stb. – asztrálttestében az érzőlelket hozta létre. A következő fejlődési fokon ez az Én, mielőtt étertestében még tudatosan működött volna, létrehozta azt, amit *értelmi léleknek* nevezünk. A fizikai testben végül létrehozta az Én egy belső lelki tag, a *tudati lélek* szervét. Így az embernek három lelki tagját különböztethetjük meg, melyekben az Én működik: 1. az érzőlelket, 2. az értelmi lelket, és 3. a tudati lelket. Tehát nem valamilyen elmosódó, ködös fogalom az emberi lélek a szellemtudomány számára, hanem az ember lényének egyik benső tagja, mely az érzőlélekből, értelmi lélekből és a tudati lélekből áll.

Most pedig – miután előadásainkban erről lesz szó – irányítsuk figyelmünket szorosan erre a hármas lelkiségre, és az Énnek velük kapcsolatos munkájára, hogy világos fogalmat alkossunk mibenlétükről. A szellemi kutató közvetlen látás révén ismeri őket, de a természetes ítélőképesség is segítségünkre lehet abban, hogy fogalmat alkothassunk róluk. Gondoljunk el például, hogy előttünk van egy rózsa. Érzékeljük a szemünkkel. Mialatt külsőleg érzékeljük, kívülről kapjuk a benyomást. Amint elfordítjuk a tekintetünket a rózsáról, egy belső kép jelenik meg előttünk. Megmaradt valami a rózsából: a rózsá képe, amit magunkkal vihetünk. Két mozzanatot kell tehát megkülönböztetnünk: az egyik az, amikor szembenállunk a rózsával, a másik az, amikor anélkül, hogy közvetlenül észlelnénk, képzetként áll előttünk, a lélek tulajdonává vált, a mint ilyent magunkkal hordozhatjuk a lelkünkben. Ezt azért szükséges kiemelni, mert éppen a 19. század filozófiája a leghihetlenebb elképzeléseket hívta életre e téren. Csak Schopenhauer filozófiájára kell gondolnunk. Ez abból indul ki, hogy a világ az én képzetem. Nem szükséges más, csak tiszta fogalmat kell alkotnunk arról, hogy mi az *érzékelés* és mi a *képzet*.

A képzet más, mint az érzékelés. A gondolkodó ember előtt ez világossá válhat, ha elképzeli egy forró, igen forró acélrudat. Ez feltétlenül különbözik a valóságos acélrúdtól, hiszen a valóságos forró acélrúd éget, az elképzelt pedig nem éget, még ha rendkívül forrónak képzeljük is el. Érzékeléskor kapcsolatba lépünk a külvilággal; az elképzelés, a képzet lelkünk tulajdona. Pontosan meg tudjuk vonni a határt a képzet és a külvilág között. Abban a pillanatban, amikor megkezdődik a benső átélés, akkor lép működésbe az érzőlélek az érzékelő testi organizmussal szemben. Az érzékelő test csak közvetíti nekünk az érzékelést, lehetővé teszi számunkra, hogy érzékeljük például a rózsá színét. A képzetek tehát az érzőlélekben vannak, de ezen kívül az is, amit szimpátiának, antipátiának nevezünk, vagyis az érzékelt tárggyal kapcsolatos érzéseink. Ha a rózsát szépnek találjuk, ez az élményünk is az érzőlélekben él. Aki nehezen tenne különbséget az érzet és a képzet között – mely utóbbi az érzőlélekben gyökerezik – az tartsa szem előtt, hogy a valóságos acél éget, az elképzelt acél pedig nem.

Valaki egyszer a következő ellenvetést tette nekem: „De hiszen valaki olyan élénken, szuggesztív módon képzelhet el egy limonádét, hogy ennek pusztá elképzelésére összefut a szájában a nyál. Az ember tehát nem tud pontosan határt vonni a belső élmény és a külső világ között.” Mire ezt feleltem: Ez ugyan lehetséges, de vajon a szomját is oltani fogja-e az elképzelt limonádé? A határvonalat a valóságos külvilági dolgok és a benső élmények között

mindenki meg tudja vonni. És pontosan ott, ahol a belső átélés kezdődik, ott lép működésbe az érzőlélek, szemben az érzékelő testtel.

Az Én étertesti működése által jön létre az a magasabb lénytagunk, melyet *értelmi léleknek* nevezünk. Az igazság missziója című előadásomban majd részletesebben beszélek róla; ma különösképpen az érzőlélekkel kell foglalkoznunk. Az értelmi lélek által az ember nemcsak azt ítéli meg, amit a külvilág ébreszt benne, hanem amit a külvilági ingerek alapján ugyan, de csak akkor él át, ha bensejében folytatja a külvilági élményt. Ha tehát az érzékelésen és ennek az érző lélekben való felélesztésén kívül gondolkozunk az élményen, ha átadjuk neki magunkat, tehát egy további élmény során gondolattá, ítéletté alakítjuk, egész lelkünk tartalmává tesszük, mely így tovább éli bennünk a külvilágból kapott benyomásokat – az az értelmi lélek.

Lelkünk harmadik tagja azáltal jött létre, hogy Énünk megteremtette fizikai testünkben azokat a szerveket, melyek lehetővé teszik számára, hogy újra kilépjen önmagából, és amit ítéletek, fogalmak, eszmék, érzések formájában átélt, azt ismét kapcsolatba hozza a külvilággal. Ha az Én így kifejleszti a léleknek ezt a harmadik tagját, ezt *tudati léleknek* nevezzük, mert a léleknek nemcsak élményei vannak a kívülről jövő benyomásokkal kapcsolatban, hanem azt, amit bensőleg átél, a külvilágról való tudattá alakítja. Amikor érzéseinket úgy alakítjuk, hogy felvilágosítanak bennünket a világ tartalmáról, akkor lelkünk gondolat-, ítélet-, érzéstartalma a világról való tudássá válik. A tudati lélek segítségével kutatjuk ki a világ titkait, általa válunk megismerő emberekké.

De mindig az Én az, amely munkálkodik az emberi léleknek ezen a három tagján, az érzőlelken, az értelmi lelken és a tudati lelken. Minél intenzívebben dolgozik, minél inkább lazítja a bensőleg lekötött erőket, minél többre teszi képessé a léleknek ezt a három tagját, annál inkább előrehalad az ember fejlődése. Az Én a cselekvő lény, ő teszi képessé az embert arra, hogy ne csak megismerje, mi a fejlődés, hanem azt létre is hozza. Az Én által halad az ember mindig előre, úgy, hogy ez a három lelki tag, mely az előző inkarnációkban még tökéletlennek mutatkozott, minden egyes étellel gazdagabbá, átfogóbbá válik. Az emberi fejlődés a jelenlegi szakaszában tehát nem más, mint az Én munkálkodása a lélek három tagján. Ez az Én olyanformán jelenik meg előttünk, mint egy kétélű kard. Az ember Énje egyrészt az, ami egyedül teszi emberré a szó valódi értelmében. Ha ez a középpontunk nem volna, úgyszólván tétlenül egybeolvadnánk a külvilággal. Minden fogalmunkat, ideánkat az Én középpontjában kell megfogalmaznunk; egyre több fogalmat és eszmét kell Énünkben életre keltenünk; mind gazdagabb lelki tartalmat és ösztönzést kell kapnunk a külvilágtól, mert minél inkább gazdagodik, minél átfogóvá válik Énünk, annál emberibb emberré válunk. Az egymást követő földi életeken át tehát Énünknek középponttá kell válnia, és egyre gazdagabbá. Nemcsak azért, hogy általa a külvilág szerves részévé váljunk, hanem azért is, hogy ösztönzően tudjunk hatni a külvilágra. Annál inkább ember az ember, minél inkább érezzük rajta, hogy Énjében az impulzusok gazdagsága rejlik. Minél többet sugároz magából, minél többet fogadott magába, annál inkább ember; minél gazdagabb az Énje, annál tökéletesebb az ember mint ember.

Ez az Én egyik oldala, mely a fejlődés kötelessége gyanánt állítja elénk, hogy Énünket olyan gazdaggá és sokoldalúvá fejlesszük, amilyené csak lehet. Ennek azonban van egy másik oldala, egy visszája is, amit önzésnek vagy egoizmusnak nevezünk. Persze ha ezt a szót csak jelszónak használnánk, az régen rossz lenne; nem elég csak azt hangoztatni, hogy legyünk önzetlenek, mint ahogy minden jelszónak jelszóként való hangoztatása elhibázott dolog. Nekünk valóban az a feladatunk, hogy bensőleg egyre gazdagabbá váljunk, de ez nem azonos

azzal, hogy önzővé váljunk. Ha az Én gazdagodása összekapcsolódik azzal, hogy az Én önmagában megkeményedik és lezárul, akkor a gazdagodás ellenére elveszti kapcsolatát a világgal; a világ neki, és ő a világnak többé semmit sem adhat, s idővel az Én elsorvad, éppen azért, hogy önmagának tart meg mindent, nem nyújt semmit a világnak. Én-fejlődésének e karikatúrája által egyúttal elszegényedne az ember. Az önzés kiüresít és sivárrá tesz. Ezért mondjuk, hogy az Én kétélű fegyver, amikor három lelki tagján munkálkodik. Munkája egyrészt olyan legyen, hogy egyre gazdagabbá váljék, hogy önmagát mind teljesebbé fejlessze, és önmagát olyan középponttá alakítsa, amely mindig többet sugároz kifelé; másrészt viszont mindazt, amit magába fogadott, ismét harmóniába kell hoznia azzal, ami környezetében él. Amilyen mértékben befelé fejlődik, oly mértékben kell kifelé is fordulnia és minden léttel egybeáradnia. Egyidőben kell egyéni lényé és önzetlenné válnia. Csak ha az Én egyszerre dolgozik mindkét irányban – melyek látszólag ellentmondanak egymásnak – csakis akkor halad az ember fejlődése oly módon, hogy saját megelégedésére szolgál és egyúttal az egész lét fejlődését előmozdítja. Mind a három lelki tagon úgy kell az Énnek munkálkodnia, hogy az emberi fejlődés mindkét oldalára figyelemmel legyen.

Az Én munkája közben lassan önmaga is felébred. Minden élet fejlődéssel jár. Az emberi lélek egyes tagjai a mai emberben különböző fokon állnak. Legfejlettebb az érzőlélek. Benne éljük át az élvezetet és fájdalmat, örömet és bánatot, ösztönt, vágyat és szenvedélyt: minden hangulatát és érzelmi hatását annak, ami az észlelt világ ingerei folytán lelkünkben életre kel. Mindezeket a fejlődés alacsonyabb fokán az ember az érzőlelkében csak tompán éli át, mert az Én még nem ébredt fel teljesen. Csak amikor a lelki élet önmagában folytatódik, amikor az ember önmagában dolgozik, akkor jelenik meg az Én egyre világosabban, akkor tudatosodik egyre jobban. Eredetileg az Én csak szunnyad az érzőlelkében. Mind világosabban jelenik meg, amikor az ember már gazdagabb lelki élethez emelkedik fel értelmi lelkében. A legvilágosabban akkor nyilvánul meg, amikor az ember a tudati lélekben megkülönbözteti magát a külvilágtól, mikor megismerő lényé válik és mint Én-lény lép a külvilág elé.

Látjuk tehát, hogy az Én tompán szunnyad az érzőlelkében, ahol minden élvezet, fájdalom, öröm, bánat hullámoz. Itt még alig észrevehető az Én, mert magukkal ragadják az érzések és szenvedélyek hullámai. Csak amikor az Én eljut odáig, hogy kifejlessze értelmi lelkét, s itt világosan körülhatárolt fogalmakhoz, eszmékhez, ítéletekhez jut, akkor válik egyre teljesebbé és világosabbá; a legvilágosabban pedig a tudati lélekben jelenik meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy az embernek Enje segítségével kell önmagát nevelnie, ez adja meg neki a lehetőséget arra, hogy fejlődésében előre haladjon.

Vajon van-e valami az érzőlelkében, ami nevelőjévé válhat az embernek, hiszen itt az Én még magatehetetlen? Látni fogjuk majd, hogy az értelmi lélekben már van valami, ami az Ént arra készíti, hogy maga vegye kezébe saját nevelését. Az érzőlelkében ez még nincs jelen. Ott még engednie kell, hogy az vezesse, ami az ő közreműködése nélkül van meg az érzőlelkében. Ma szeretném az érzőlélek egyik elemét – egy benne meglévő erőt – kiemelni, és megvizsgálni jelentőségét, misszióját az Én mindkét irányban történő nevelése terén, ez pedig az az erő, mely ebben a vonatkozásban leginkább megbotránkoztat: *a harag*.

A harag azokhoz az indulatokhoz tartozik, melyek az érzőlelkében lobbannak fel, ahol az Én még tompán szunnyad. Vagy talán úgy gondolják, hogy én-tudatunk alapján állunk kapcsolatban a külvilág valamely lényével, akinek eljárás módja haragot vált ki belőlünk? Nézzük csak meg a különbséget két ember között, akik mondjuk pedagógusok. Az egyik pedagógus annyira lehiggadt, hogy tiszta, világos ítéleteket tud alkotni. Teljes nyugalommal nézi tanítványa visszas cselekedeteit, mert értelmi lelke fejlett. Tudati lelke is nyugodtan

szemléli a gyerek hibáit, és ha szükséges, ki tudja gondolni a megfelelő büntetést. Az etikai és pedagógiai megítélés alapján kiszabott és a gyerek vétségéhez mért büntetést minden indulat nélkül alkalmazza. Másképpen áll a dolog az olyan pedagógussal, aki Énjét még nem fejlesztette odáig, hogy nyugalmát megőrizze; nem képes nyugodtan átgondolni, mit tegyen a gyerek ilyen vagy olyan magatartása esetén; ellenben felizzik a haragja a gyerek visszas cselekedetén. Vajon mindig elítélendő ez a harag a külső világ eseményeivel szemben? Nem, nem mindig. Ezt tartsuk szem előtt. A fejlődés bölcsen gondoskodott arról, hogy képesek legyünk az indulat által elragadtatni magunkat egy külvilági esemény láttán, mielőtt még értelmi és tudati lelkünk ítélete alapján a megfelelő magatartást megtalálhatnánk. A külvilági esemény következményeként fellép valami érzőlelkünkben. Még nem vagyunk elég érettek ahhoz, hogy ítéletünkkel alakítsuk ki a megfelelő választ a környezet benyomásaira, arra azonban képesek vagyunk, hogy érzelmeink sokaságából merítve reagáljunk rájuk.

Érzőlelkünk tartalmából tehát emeljük ki most a haragot. Előhírnöke ő annak, ami majd be fog következni. Először haragból ítélkezünk a külvilág eseményei fölött, később – miután öntudatlanul megtanultuk a harag által, hogy ne értsünk egyet a helytelen tettekkel – éppen a haragban megmutakozó önkéntelen ítélet által válunk mind érettebbekké a világos ítéletek kialakítására lelkünk magasabbrendű tagjaiban. Ilyen értelemben a harag bizonyos területen nevelője az embernek. belső élményként jelentkezik, mielőtt világos, tiszta ítéletre volnánk képesek valamivel kapcsolatban, amivel nem értünk egyet. Ilyennek kell tekintenünk az ifjú ember haragját, aki még nem képes megfontolt ítéletet alkotni, de haragra lobban, ha a környezetében igazságtalanságot vagy ostobaságot lát, ami nem felel meg ideáljának. Ilyenkor méltán beszélhetünk *nemes haragról*. Ez a harag az érzőlélek tompa ítélete, mielőtt az ember képes volna világos értelmi ítéletet alkotni. Valójában tehát a harag nevel bennünket tiszta, világos értékítéletre, mert semmi sem vezet biztosabb értékítélthez, mint az, ha valaki egy ösrégi, nemes alaplekülettől úgy fejlődik tovább, hogy nemes haragra tud gyűlni a nemtelenség, az immoralitás és az ostobaság láttán. *A haragnak az a missziója, hogy felemelje az ember énjét a magasabb területekre*. Ez a küldetése. Ő a bennünk magunkban élő tanító. Mielőtt önmagunkat tudnánk vezetni, mielőtt világosan meg tudnánk ítélni a dolgokat, a harag vezet bennünket abban, amit már tudunk. Természetes, hogy az embernél mindennek meg kell, hogy legyen a lehetősége arra, hogy elfajuljon, mert az embernek szabad lénnyé kell válnia. Ezért az is elfajulhat, aminek az embert szabad és önálló ítéletre kellene nevelnie. A harag olyan dühre ragadtathatja az embert, amely a legrosszabb önzést is kielégítheti. De így kell ennek lennie, hogy az ember felemelkedhessék a szabadsághoz. Tartsuk azonban mindenkor szem előtt, hogy annak, ami gonosszá válhat, ott, ahol jogosan lép fel, éppen az lehet a küldetése, hogy az embert fejlődésében előbbre vigye! Éppen mert képes az ember a jót rosszra változtatni, azért válhat az emberi Én tulajdonává az, ami jó tulajdonságként fejlődik ki benne. Így hát tekintsük úgy, hogy a harag a kezdeti formája annak, ami elvezeti majd az embert a nyugodt megfontoltsághoz.

A harag tehát nevelője az Énnek, másrészt kifejezi az embernek egy másik tulajdonságát, az önzetlenséget is. Mert mit is fejez ki az Én, mialatt a harag úrrá lesz rajta? Vizsgáljunk meg egy ilyen helyzetet, amikor elönt valakit a harag. Van bennünk valami, ami másként szólal meg, mint az, a mi előttünk történik. A harag ténye úgy jut kifejezésre, hogy van bennünk valami, ami szembehelyezkedik a külvilággal. Ez magával ragadja egész Énünket. Ha látnánk egy ostobaságot avgy egy igazságtalanságot, és ez nem tudna bennünket nemes haragra gerjeszteni, akkor a külvilág ezekkel a tényeivel közömbösen menne el mellettünk, vagyis egybefolynánk a külvilággal, nem éreznénk saját Énünk ösztökéjét, nem éreznénk Énünket működése közben. A harag azonban kihívja, hogy szembehelyezkedjék a külvilággal. Másrészt azonban ráneveli az Ént másik tulajdonságára, az önzetlenségre is. Ha a harag olyan

jellegű, hogy nemes haragnak nevezhetjük, akkor úgy hat, hogy amikor az ember ezt a haragot átéli, letompul az én-érzése. Olyasmi ez, mint egy lelki ájulás, amikor feébred bennünk a harag, hacsak nem fajul dühhé. Amikor lelkünket áthatja a harag, valami olyasmi jön tehát létre, mint a lelki ájultság: az Én egyre tompább és tompább lesz. Az egyik oldalon kiáll a világ ellen, a másik oldalon viszont kioltódik. A harag hevessége, melyet az ember elfojt magában, elvezet az önzetlenség kifejlesztéséhez. A harag az Én mindkét oldalát fejleszti. Az a missziója, hogy létrehozza saját egyéni mivoltunkat, és ezt ugyanakkor önzetlenségévé változtassa.

Aki átéli magában a haragot, átéli azt, amit a népi fantázia csodálatosan kifejezésre juttat. Aki haragszik, arra azt mondják, hogy „mérgező”, tehát mérgezi magát. A harag, amely beleeszi magát a lélekbe, mérge, vagyis olyasvalami, ami tompítja az Én sajátos, egyedi mivoltát. Mikor azt mondják, hogy valaki mérgező, akkor a haragnak erre a másik nevelési módjára utalnak, az önzetlenség kialakítására. A haragnak tehát valóban kétirányú nevelési küldetése van: önállóságunk és önzetlenségünk előhírnöke, amíg az Én nem tudja kezébe venni saját nevelését. Szétfolyánk, ha körülöttünk minden közömbös volna számunkra, amíg nem tudunk nyugodt, tárgyilagos ítéletet alkotni. Nem önzetlenek, hanem Én-jelleg nélküli, önállóan lényekké válnánk, ha addig, amíg Énünket fel nem emeltük arra a fokra, hogy tiszta, világos ítéleteket alkosson, nem tudnánk a harag által önállósodni akkor, amikor a külvilág nem felel meg saját belső mivoltunknak. És még valami másnak is előhírnöke a harag a szellemtudománnyal foglalkozók számára.

Ha az életet nézzük, azt látjuk, hogy sohasem jut el az igazi szelídséghez és szeretethez az, aki nem tud nemes haragra lobbanni az igazságtalanság és ostobaság láttán. Az, aki – míg szüksége van rá – úgy neveli önmagát, hogy nemes haragra gyullad, ha igazságtalansággal vagy ostobasággal találkozik, egyúttal azt a melegen szeretni tudó szívet is kialakítja magában, amely szeretetből teszi a jót. Szeretet és szelídség a harag másik oldala. A legyőzött harag, a lehiggadt harag szeretetté és szelídséggé alakul át. Ritkán találunk a világban olyan szerető kezét, amely korábban ne tudott volna ökölbe szorulni egy igazságtalanság vagy ostobaság miatt érzett nemes haragjában. Ezek a dolgok összetartoznak.

Ha frázisokat akarnánk hangoztatni, azt mondhatnánk, hogy „az ember győzze le a szenvedélyeit”. Meg kell tisztítani őket. „Legyőzni” nem azt jelenti, hogy valamit körülsumfordálunk, kitérünk előle. Némelyek különös áldozatot akarnak hozni, mondván, hogy „le akarják vetni magukról a szenvedélyes embert”, de csak körülsumfordálják, kitérnek előle. Feláldozni csak azt lehet, amink van; amink nincs, azt nem áldozhatjuk fel. Haragját csak az tudja legyőzni, aki először képes volt haragudni, mert először meg kell, hogy legyen bennünk az, amit le akarunk magunkban győzni. Nem megkerülni kell a tulajdonságokat, hanem át kell őket alakítani. Ezért először meg kell, hogy legyenek bennünk.

Ha a haragot átalakítjuk, ha felemelkedünk az érzőlélek izzó nemes haragtól az értelmi lélek és a tudati lélek fokára, akkor a harag szeretetté, szelídséggé, áldó, segítő kézzé változik.

Az átalakított harag szeretetté válik az életben. Ezt mutatja a realitás. Ezért az élet során mértékletesen fellépő haragnak az a missziója, hogy az embert elvezesse a szeretethez. Azt mondhatjuk róla, hogy ő a szeretetre nevelő. És nem véletlenül nevezzük azt, ami a világban meghatározatlanul, úgyszólván a világ bölcsességéből folyóan eltörli azt, aminek nem kell lennie, „isten haragnak”, szemben az „isten szeretettel”. De azt is tudjuk, hogy ez a kettő összetartozik, hogy az egyik a másik nélkül nem lehetséges. Az egyik a másiknak feltétele az életben.

A művészet, a költészet, ha eljut bizonyos magaslatra, az ősi bölcsesség kifejezőjévé válik. Mikor majd az igazság missziójáról beszélünk, rá fogok mutatni, hogy Goethe egyik legnagyobb költeményében – mely esetleg kicsinek tűnhet előttünk – a „Pandorában” világosan kifejezésre juttatja, hogyan vélekedik az igazság missziójáról. A világirodalom egyik hatalmas drámájában, Aiszkülosz „Leláncolt Prométheusz”-ában pedig, ha nem is olyan világosan, mint a fent említett esetben, úgyszólván a harag világtörténelmi jelensége lép elénk.

Valószínűleg ismerik azt a mondát, amely Aiszkülosz drámájának alapjául szolgált. Prométheusz az ősi titán-nemzetség sarja. A titánok az istenek első generációjának közvetlen leszármazottai. Az első isteni generáció, kiket a görög mondavilág beleállít a föld és az emberiség fejlődésébe: Uránosz és Géa. Uránosz fia és utódja, Kronosz vagy Szaturnusz titán. A titánokat azután letaszítja a harmadik isteni generáció – tehát a titánok gyerekei –, akiknek a vezetője Zeusz. Ebben a harcban Prométheusz, titán létére Zeusz oldalán áll, úgyhogy bizonyos értelemben Zeusz barátjának tekinthetjük, de csak félig volt barátja Zeusznak. Mikor Zeusz megkezdte uralmát a földön – így szól a monda – az emberiség ott tartott, hogy új útra kellett lépnie, mert az ősi időkből származó képességei egyre inkább eltompultak. Zeusz ki akarta irtani az embereket, másokkal akarta a földet benépesíteni. Prométheusz azonban elhatározta, hogy lehetővé teszi az embereknek, hogy tovább fejlődjenek. Elhozta nekik a beszéd lehetőségét, a külvilág megismerésének lehetőségét, az írást, és végül a tüzet. Így az emberiség az írás, a beszéd és a tűz használata segítségével hanyatlásából újra felemelkedhetett.

Ha most mélyebben nézzük a dolgot, mindezek az ajándékok, melyeket Prométheusz adott az emberiségnek, az Énnel függnek össze. Ha jól értelmezzük a görög mondát, a következőket kell mondanunk: Zeuszt olyan isteni erőként mutatja be, aki azokat az embereket hatja át lélekkel és szellemmel, akiknek Énje még nem jut kifejezésre. Ha korábbi időkre megyünk vissza földünk fejlődésében, ott olyan embereket találunk, akikben az Én még tompán szunnyadt. Az Énnek különleges képességeket kellett kapnia, hogy önmagát nevelni tudja. Azok az adományok, melyeket Zeusztól kaphatott volna, nem voltak alkalmasak arra, hogy tovább vigyék az embert. Az asztráltest tekintetében és minden más tekintetben, ami az Énen kívül benne van az emberben: Zeusz az adományozó. Elhatározta, hogy kiirtja az emberiséget, mert nem volt képes az Én fejlődését elindítani. Prométheusz adományai megadják az Énnek azt a képességet, hogy önmagát felnevelje.

Ez ennek a mondának a mélyebb értelme. Prométheusz tehát az, aki lehetővé teszi az ember számára, hogy Énjét önállósítsa, és egyre gazdagabbá, teljesebbé tegye. Pontosan ezt értették a görögök Prométheusz ajándékán: az Én képességét arra, hogy önmagát egyre gazdagítsa, kiteljesítse.

Éppen ma láttuk, hogy ha az Én csak ezt az egy tulajdonságát fejlesztené ki, idővel mégis elszegényedne, mert elzárná magát a külvilágtól. Az egyre gazdagabbá válás csak egyik oldala az Énnek. Ezt a gazdag tartalmat ismét ki kell vinnie a külvilágba; összhangba kell hoznia magát a külvilággal, ha nem akar elszegényedni. Prométheusz csak az egyik adományt hozhatta el az embereknek, azt, amely az Ént egyre gazdagabbá, tartalmasabbá tette. Ezáltal kihívta maga ellen azokat a hatalmakat, akik az egész világlét alapján helyes módon tompítják az Ént, hogy ez a másik oldalát is kifejlessze, hogy önzetlenné váljon. Amit az egyes embereknél a harag hoz létre, vagyis, hogy egyrészt önállóvá teszi az Ént, s arra ösztökéli, hogy szembeforduljon a világgal, másrészt, hogy letompítja az Ént – ezt ábrázolja

világtörténelmileg a Prométheusz és Zeus között folyó küzdelem. Prométheusz elhozza az Ének azokat a képességeket, melyek által egyre gazdagabbá válhat. Zeus teendője pedig az, hogy úgy hasson, ahogy az egyes emberekben a harag hat. Ezért arra, amit Prométheusz tesz, kiönti haragját Zeus, és kioltja Prométheusz Énjének erejét. A monda szerint Zeus megbünteti Prométheuszt a tettéért, mellyel az emberiséget idő előtt hozzásegítette Énje fejlesztéséhez. Egy sziklához láncolatja Prométheuszt. Amit az emberiség Énje egy sziklához láncolva elszenved, amit belső lázadásában átél, mindezt grandiózusan ábrázolja Aiszkülosz műve. Itt azt látjuk, hogy Zeus haragja korlátozza az emberi Én reprezentánsát, Prométheuszt. Zeus haragja odaláncolja a sziklához, vagyis tevékenységét a kellő mértékűre korlátozza, éppúgy, ahogy az egyes emberi Éneket letompítja az önmagába rejtett harag, és ezáltal a kellő mértékűre csökkenti önérvényesítését. Mikor a harag átáramlik az emberi lelken, leláncolja az Ént, ha az teljes erővel ki akarja élni önmagát. Ahogy a harag leszorítja az én-tudatot, úgy láncolják Prométheusz Énjét a sziklához. Az a különös ebben az átfogó mondában, hogy hatalmas képeiben átfogó igazságokat állít elénk, melyek éppúgy érvényesek az egyes emberekre, mint az egész emberiségre. Az is jelentős ebben a mondában, hogy képekben mutatja meg az embereknek azt, amit saját lelkükben át kell élniük. Rátékintünk a Kaukázus sziklához láncolt Prométheuszra, s benne az emberi Én reprezentánsát látjuk, mely Ének tovább kell fejlődnie, de amikor még tompán szunnyad az érzőlelekben, leláncolják, hogy ne tudjon mértéktelenül tombolni.

A továbbiakban azt tudjuk meg a mondából, hogy Prométheusz tudja: Zeusznak el kell hallgattatnia haragját, mikor egy halandó fia letaszítja a trónjáról. Zeuszt uralmában egy halandó szülötte fogja felváltani. Míg az Ént egy alacsonyabb fokon a harag missziója szabadítja meg bilincseitől, addig egy magasabb fokon a halandó emberben megszületik halhatatlan Énje. Ezen a magasabb fokon megszületik a halandó ember halhatatlan lelke. S ahogy Prométheusz várakozóan tekint valakire, aki majd felváltja Zeus uralmát, annak az istennek az uralmát, aki Prométheuszra, vagyis az emberi Énre önti haragját, hogy ez az Én ne lépje túl saját határait, ahogy Zeuszt felváltja Jézus Krisztus, úgy változik át az egyes emberek Énje, melyet a harag ver bilincsbe, a harag átváltoztatása után szeretetteljes Énné, szeretetté, amely nem más, mint megváltoztatott, nemes harag. Látjuk, hogy a szelíd és szeretetteljes Én, mely áldásosan munkálkodik a külvilágban, a harag által bilincsbe vert Énből fejlődik ki, mint ahogy kifejlődni látjuk a szeretet Istenét, aki szeretettel gondjaiba veszi ezt az Ént, melyet a korábbi időkben bilincsbe kellett vernie Zeus isten haragjának, hogy ne lépje túl mértéktelenül önmaga határait.

Így tehát a monda folytatásában az egész emberiség fejlődésének külső tablóját is látjuk. Úgy kell felfognunk a mítoszt, hogy elevenen mutatja be nekünk az egész föld viszonylatában azt, amit az egyes emberek saját bensőjükben élnek át azzal az Énnel kapcsolatban, melyet először a harag missziója nevel, azután eljut a szabad állapothoz, amikor kibontakoztathatja magában a szeretetet.

Ha ezt így értelmezzük, akkor megérthetjük, hogy mi az, ami ezt a mondát kialakította, és mi az, amit ebből az anyagból Aiszkülosz alkotott. Valóságos lelki véráramlatot érzünk magunkban lüktetni. Érezzük ezt a Prométheusz-monda történéseinek folyamatában, és ezt érezzük a témának Aiszkülosz általi drámai megformálásában. Ebben a görög drámában annak külső megjelenítését találjuk meg, amit lelkünkben átélünk. De így van ez minden nagy irodalmi művel, minden nagy művészi alkotással: mind az emberi lélek nagy, tipikus élményeiből születnek.

Láttuk ma, hogy egy indulat, ha megtisztul, hogyan neveli az Ént. Következő előadásunkban majd meglátjuk, hogyan válik az Én éretté arra, hogy önmagát nevelje az értelmi lélekben, ahol egy magasabb fokon már az igazság missziója hat benne.

Mai vizsgálódásunk megmutatta azt is, hogy az elmondottak igazolják Hérakleitosz mondását: A lélek határait fel nem kutathatod, ha a világ összes útját végigfutod is, annyira mindent átfogó a lélek.

Igen, ez így van. A lélek mivolta annyira mindent átfogó, hogy közvetlenül nem tudjuk kikutatni. A szellemtudomány a látó segítségével elvezet azonban bennünket a lélek szubsztanciájába, és egyre tovább vezet ennek a titokzatos valaminek a kutatásában, amit lelkünknek nevezünk. Az egyik szempontból valóban azt mondhatjuk, hogy a lélek olyan mély, mint egy szakadék, de ha Hérakleitosz mondását komolyan vesszük, miszerint a lélek határai oly tágasak, hogy a világ minden útját be kell futnunk hozzá, akkor mindjárt azt az ellenvetést tehetjük, hogy van tehát reményünk, ha a lélek határait magunk tágítjuk, és ennek a megnövelt képességű léleknek a segítségével jutunk egyre tovább a megismerésben. Éppen ez a reménysugár hatja át megismerési törekvéseinket, ha nem rezignációval, hanem bizakodással fogadjuk Hérakleitosz mondását. Ragadjuk meg tehát a léleknek ezt a mindent átfogó mivoltát, és egyre messzebb fog vezetni bennünket a lét rejtélyeinek megoldásában.
